

LÁSZLÓ ANDOR
ELTE BTK Doktori Iskola

Aetas 39. évf. 2024. 4. szám, 103–120.
ISSN 0237-7934
DOI 10.14232/aetas.2024.4.103-120
www.aetas.hu

19. századi történetírói szerepek

Károlyi Árpád példája

ABSTRACT. *Roles of Historiographers in the 19th Century – The Example of Árpád Károlyi.* In 19th century Europe historiographers often took part in the nation-building that happened mostly in the second half of the century, and they often played an active role in public life. Their professional interest was not self-serving, as intellectuals in the service of modern nation states, they attributed actual political significance to their work. This study presents through Árpád Károlyi's works how the work of historiographers connected to their several other roles. In their writings and speeches the objective, matter-of-fact style was sometimes replaced by meandering poetic images, artistic expression, patriotic fervor and clear political commitments.

Keywords: *historiography, 19th century nationalism, nation-building, Árpád Károlyi, István Bocskai*

Nemzeti elkötelezettség és tudományos tárgyilagosság. Eltérő elvárások

„A történetkutatás nem az illető bűvárok magán-, hanem az egész nemzet közügye” – szögezte le Wenzel Gusztáv a 19. század közepén programadó tanulmányban.¹ Salamon Ferenc értékelése szerint a nemzet a múltjából meríti „morális erejének legnagyobb részét”, ami számára „politikai biblia”, a történetíró pedig „politikai apostol”.² Csengery Antal pedig úgy vélte, „semmi sem táplálja inkább a nemzeti önérzetet”, mint a történelem ismerete, hiszen ebből lehet a legtöbb tanulást meríteni.³

Az akkori historikusok Európa-szerte nemzeti történetírást műveltek: elsősorban saját népük, országuk múltját kutatták, annak nagyszerű tetteit, kimagasló hőseit kívánták megörökíteni, gyakran aktívan részt vettek a század második felében kiteljesedő nemzetépítésben. Szakmai érdeklődésük nem volt öncélú, tudományukat nem elvont munkának tekintették, annak nagyon is konkrét politikai jelentőséget tulajdonítottak. Egyetemi tanárként vagy országgyűlési képviselőként, ünnepek szónokaként vagy levéltári kutatóként, vitacikkek vagy tanulmányok, színtézisek szerzőjeként igyekeztek megteremtteni a modern nemzeti identitás kialakulásához, megerősítéséhez szükséges, azonosulásra alkalmas múltat. Ahogy Gustav Droysen német történetíró írta a porosz művelődési miniszternek: „...csak a

¹ Wenzel: *Magyar történelem*, 241.

² Salamon Ferenc: *Szalay László*. Az Ország Tükre, 1862. február 1. 34.

³ Csengery: *Előszó*, VI.

történelem képes a sok egyénből egyetlen népet teremteni, és az állam tagjaiból egy nemzetet.”⁴

A korszakban elterjedő nemzeti nagyelbeszélés jegyében a hazai szerzők is a magyar nemzeti lét folytonosságát kívánták bemutatni. Ezzel sorsközösséget teremtettek az egykori dicső tetteket véghez vivő ősök („eleink”) és olvasóik között. A nemzet folyton változó, ám időben állandónak ábrázolt szimbolikus kollektív történelmi tényezővé vált, amely segítette megragadni az „egyszerre ismeretlen és ismerős, távoli és közeli, kontinuum és diszkontinuum” múltat.⁵ A legitimáló szereppel bíró mesterelbeszélésekre⁶ jellemző újítás hiteles, átélhető, ezáltal „működőképessé” történelmi látásmódot közvetített. Olyan szemléletet, amely képes volt betölteni ideológiai szerepét a jelenhez való kapcsolódásával, az olvasóközönség fantáziájának megragadásával, a polgári nemzeti tudat kialakításával.⁷ Így a nemzet minden tagja összekapcsolódhatott őseivel és utódaival, „egy olyan értelmes világhoz tartozónak érezhette magát, amely már létezett, mielőtt ő megszületett, és létezni fog, miután ő meghal”.⁸

Sok 19. századi európai céhbéli történész a korszakban kialakuló és megerősödő modern nemzetállamok szolgálatában álló értelmiségiként tekintett magára, munkásságukban időnként természetes módon kapcsolódott össze a politikai szerepvállalás és a tudományos tevékenység, az előbbiben nem a megértés akadályát, hanem éppen a hiteles bemutatás elősegítőjét látták.⁹ Úgy vélték, hogy lehetetlen történelmet írni a kortárs közéleti kérdések figyelmen kívül hagyásával,¹⁰ Theodor Mommsen szavaival: „...az összes hiba közül a leg súlyosabb az, ha az ember leveti a polgár kabátját, hogy ne kompromittálja a tudós hálóköntösét.”¹¹

A korszakban „az akadémizmus és irodalmi lehatolt a nagyközönséghez”,¹² a historikusok a múlt neves személyiségeit, fontos eseményeit számos helyen és különféle formákban mutathatták be. A tudás, a tudományok társadalmi tekintélye megnőtt, a fejlett, nyugati polgári világhoz való felzárkózás egyik mozzanatát látták benne. A *Pesti Napló* naponta utcára kerülő számai már az 1850-es években tartalmaztak tudományos rovatot, és ugyancsak írtak a napilapok az Akadémia természettudományi osztályának felolvasásairól,¹³ s egyenként bemutatták az akadémiai tagságra jelölt tudósokat is.¹⁴ A hasznos ismereteket és mulattató olvasmányokat közlő *Család könyve* például történelmi, népismereti, természettudományos, szépirodalmi, matematikai, az iparról szóló, honismereti és lélektani írásokat is közölt a század derekán. Ahogyan Hunfalvy János leszögezte, „nekünk magyarokul [sic!] az egyetemes műveltség fokára kell emelkednünk, nekünk az elme és emberi szellem

⁴ Idézi: Berger: *The Past as History*, 145.

⁵ Erről lásd például: Lajtai L.: *A filozófia*, 32–33.

⁶ Grand récit, nagyelbeszélés, metanarratíva. Lásd: Lyotard: *Széljegyzetek*, 148.

⁷ A használható történelemről lásd például Noiriél: *A történetírás „válsága”*, 82.; Smith: *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*, 11–25.; S. Varga: *A nemzeti költészet csarnokai*, 52–56.

⁸ Berger–Luckmann: *A valóság társadalmi felépítése*, 146.

⁹ Berger: *Történetírás és közéleti szerepvállalás*, 150. Baér: *Historians and Nationalism*, 5–7.

¹⁰ Berger–Donovan–Passmore: *Apologies*, 4–6.

¹¹ Idézi: Breisach: *Historiográfia*, 244.

¹² Halász: *Magyar századvég*, 303.

¹³ Például a magzati látóhártya fennmaradásáról. *Magyar tudományos akadémia*. Ellenőr, 1874. február 17. 3.

¹⁴ Lásd például: *Az Akadémia nagyhete*. Nemzet, 1889. május 3. Reggeli kiadás 1–2.; *Akadémiai tagjelölések*. Nemzet, 1891. április 16. Reggeli kiadás 5–6.

összes köreit kell átölelnünk és megnövelnünk”. Ahhoz, hogy az „előrehaladt nemzeteket” elérjék, a tudományok terén is „véghetetlen tért” kellett megtenniük.¹⁵

A lapokban rendszeresen jelentek meg részletes tudósítások történelmi témájú akadémiai előadásokról,¹⁶ a Magyar Történelmi Társulat üléseiről,¹⁷ kirándulásairól,¹⁸ történészek által tartott felolvasásokról,¹⁹ hangsúlyosan foglalkoztak történelmi munkákkal.²⁰ A magyar historikusok első tudományos seregszemléje, az 1885-ös történészkongresszus jelentőségét mutatja, hogy címlapra került, és a legjelentősebb napilapok írtak róla kimerítően.²¹ Fontos közügyről volt tehát szó, ahogyan egy vezércikk fogalmazott: „Magyarország történelme nemzetünk gyűjtött kincse. [...] A magyar történetírás nem elvont tudomány, hanem egyszerűs mind a nemzet öntudata. Az önismeret tudománya. Tapasztalati élettan. A honi politika bölcsészete. Nemzeti hit- és erkölcs tanítás. Az államépítés művészete.” Ugyanitt a történészeket úgy üdvözölték, mint a magyar történelem templomának építőit.²²

Az 1850-es évek végén egy „szépirodalmi-, társaséleti-, művészeti- és divatlap” egyes számaiban rövid történelmi kérdések szerepeltek, melyek válaszait a helyes megoldást beküldők nevével együtt a következő számban közölték.²³ A historikusok napilapok hasábjain vitáztak egymással,²⁴ sőt az is megesett, hogy népszerű lapok vezércikkében vagy címloldalon mutattak be friss történelmi munkákat.²⁵ Ugyancsak címloldalon és szó szerint közölte az egyik

¹⁵ Hunfalvy: *Család*, 2.

¹⁶ Csupán néhány példa: *Thaly Kálmán felolvasása*. Budapesti Közlöny, 1867. november 13. 2373.; Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor. Akadémiai felolvasás*. 1879. jan. 13-án. Magyar Polgár, 1879. január 29. 1–2.; 1879. január 30. 1.; *Az akadémia felolvasó ülése*. A Hon, 1881. május 10. Reggeli kiadás 1.; *Az akadémia II. osztályának ülése*. A Hon, 1882. február 7. 1.; *A szabad hajdúk története*. Pesti Napló, 1898. március 8. 12.

¹⁷ Például: *A történelmi társulat ülése*. Magyar Ujság, 1873. április 5. 3.; *A magyar történelmi társulat ülése*. Magyar Ujság, 1873. november 8. 2. Címlapon például: *A magyar történelmi társulat*. Pesti Napló, 1882. február 10. Reggeli kiadás 1–2.

¹⁸ *A magyar történelmi társulat pozsonyi kirándulásának zárulása*. A Hon, 1877. szeptember 1. 1.; *A történelmi társulat nagygyűlése Maros-Vásárhelyen*. Vasárnapi Ujság, 1879. augusztus 31. 561–563.

¹⁹ Szilágyi Sándor: *Erdély helyzete két nagy hatalmasság között a separatio után*. Pesti Napló, 1870. december 23. Reggeli kiadás 1. (A pesti „Polgár kör”-ben tartott felolvasás.)

²⁰ Például részletes ismertetés a *Századok* legfrissebb füzetéről. *Könyvismertetés*. Budapesti Közlöny, 1869. május 8. 1392.

²¹ *Történetírók gyűlése*. Budapesti Hírlap, 1885. július 4. 1.; *A magyar történetírók kongresszusa*. Uo. 2–3. Lásd még: uo. július 5., 6., 7.; Pesti Hírlap, 1885. július 4., 5., 6., 7., 9.; Pesti Napló, 1885. július 3., 4., 5., 6., 7.; Nemzet, 1885. július 4., 5., 6. stb.

²² *Budapest, július 2*. Pesti Napló, 1885. július 3. Reggeli kiadás 1.

²³ Például: „Melyik férj nevét dicsőíti a magyar történet, mert megölte nejét? Melyik nő szerzett nevének honleányi halhatatlanságot gyűjtogatás által? Hol evett papirost reggelire a török követ? Hazánk múltjában melyik néven volt egyszerre egy jeles és gonosz nő?” Megoldások: Dobozy Mihály, Nándorférférvári Ilka, Egerben, Gizella, Szent István neje és Gizella, Péter anyja. Nefejejts, 1859. október 9. 334.

²⁴ Például Horváth Mihály és Szilágyi Ferenc vitája. *A „P. Napló” távsürgönyei*. Pesti Napló, 1868. február 25. 3.; *A tudomány érdekében*. Pesti Napló, 1868. február 27. 3.; Például Fraknói Vilmos és Thaly Kálmán vitája. Fraknói Vilmos: *A jezsuiták védelme. A mérgezési vád ellen. Nyílt levél Thaly Kálmánhoz*. A Hon, 1875. április 28. Reggeli kiadás 1–2.; Thaly Kálmán: *Még egyszer a jezsuiták mérgezési ügyéről*. A Hon, 1875. május 12. Reggeli kiadás. 1–2.; Fraknói Vilmos: *Levél a szerkesztőséghez*. A Hon, 1875. május 12. Esti kiadás 2.

²⁵ Angyal Dávid: *Bocskay kassai országgyűlése*. Pesti Napló, 1899. július 1. 1.; *Andrássy Gyula új könyve*. Budapesti Hírlap, 1901. június 8. 1–2.; Ábrányi Kornél: *Andrássy Gyula gróf könyve*.

vezető napilap Pesty Frigyes részletes útbaigazítását a helynevek gyűjtésére, melyek alapján történeti helynévtárat kívánt összeállítani.²⁶ Csak a 19. században fordulhatott az elő, hogy népszerű heti- vagy napilapok címdoldalain közölték elhunyt történészek arcképét.²⁷ Ugyancsak napilapokban jelentek meg mutatvány-fejezetek szakmunkákból²⁸ vagy történelmi forráskiadványok tartalomjegyzéke,²⁹ de korábban kiadatlan³⁰ vagy magyar nyelvre még le nem fordított forrásokat³¹ is közöltek. Ezekben az években volt lehetséges, hogy az *Olcsó könyvtár* sorozatban látott napvilágot a magyar történetírás múltját áttekintő többszáz oldalas historiográfiai munka második kiadása – bár szerzője német volt.³² A magyar történettudomány első közös vállalkozása, a millennium alkalmával megjelenő tízkötetes *A magyar nemzet története* pedig 20 000 példányban hagyta el a nyomdát.³³ Erről számos lapban jelent meg rövidebb-hosszabb ismertetés, bíráló,³⁴ néhol egyenesen címdoldalra került.³⁵ A korabeli élclapokban történészek kerülhettek címlapra,³⁶ vagy éppen a Magyar Történeti Társulat vidéki kirándulásán gúnyolódtak.³⁷

Miközben azonban Európában mindenütt kiemelt szerep jutott a historikusoknak a közéletben, a 19. század második felében beköszöntött a tudományos történetírás kora.³⁸ A történetírók igyekeztek megfelelni a korszakban kikristályosodó szakmai követelményeknek, a múlt valóságának megismerésére, a történelmi igazság feltárása törekedtek,³⁹ „a lírai beleélésről a tudományos analízisre, a szemérmetlen szubjektivitásról hűvös objektivitásra” váltottak.⁴⁰

Horváth Mihály már a reformkorban összekötötte a nemzeti és a tudományos történetírás eszményét. Leszögezte, hogy a közösség javát a múlt idealizálása helyett annak kendőzetlen megismerése szolgálja, a történetíró az ősök hibáit és azok következményeit teljes súlyukkal, „hű ecsettel” rajzolva intheti „a jelen s jövő nemzedéket hasonló, a nemzet életére s virágzatára rontólag ható tévedésektől”. Ő csak „kötelességét teljesíti”, ha e „tisztá szándék, e szent cél” által vezette kiemeli a megelőző nemzedékek hibáit és azoknak következményeit

Budapesti Napló, 1904. november 12. 1–3.; *Andrássy mint történetbölcselelő*. Budapesti Hírlap, 1911. december 3. 1–3.; Károlyi Árpád: *A magyar állam biológiája*. Budapesti Hírlap, 1918. március 1. 1.

²⁶ *Hazánk helynévtára ügyében*. Pesti Napló, 1864. március 5. 1.

²⁷ *Horváth Mihály*. Vasárnapi Ujság, 1878. augusztus 25. 533.; *Az irodalom négy elhunyt munkása*. Vasárnapi Ujság, 1885. november 1. 701.

²⁸ Szilágyi Sándor: *Rákóczi Zsigmond fejedelemmé választása I–III*. Magyar Polgár, 1879. november 6. 2., 1879. november 7. 1–2., 1879. november 8. 1–2.

²⁹ *Pest, jun. 29*. Pesti Napló, 1858. június 29. 1.

³⁰ Például: *Részlet Komáromi János naplójából*. Literariai csarnok, 1840. augusztus 20.; *Egy érdekes magyar-oláh történelmi okirat*. Ellenőr, 1877. december 28. Reggeli kiadás 2.

³¹ *Egy bűnös vallomása*. Írta II. Rákóczi Ferenc fejedelem. Alkotmány, 1902. október 23. 1–2.

³² Flegler: *A magyar történetírás történelme*, i. m.

³³ R. Várkonyi: *A pozitivisták történetisélelem... I.*, 214.

³⁴ Az utolsó kötetéről például: *A forradalomtól a kiegyezésig*. Pesti Napló, 1898. december 15. 5.; *A magyar nemzet története*. Budapesti Hírlap, 1898. december 15. 7.; *A modern Magyarország*. Pesti Hírlap, 1898. december 15. 6.; *Az Athenaeum nagy műve*. Magyarország, 1898. december 16. 12.

³⁵ *A magyar nemzet története*. Magyar Ujság, 1898. december 16. 1–2.

³⁶ Például: *Megjött Rákóczi! A fejedelem és az ő hű csatlósai*. Kakas Márton, 1906. október 28. 1.

³⁷ *A történelmi társulat*. Borsszem Jankó, 1874. augusztus 30. 10.

³⁸ Az Akadémia keretein belül elsőként alakult meg a Történettudományi Bizottság. Fráter: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése*, 3–4.

³⁹ Erről lásd például: Norwick: *That noble dream*, 1–2.; Breisach: *Historiográfia*, 271.

⁴⁰ Schama: *Polgártársak*, 23.

„a lefolyt századok borújából”. A történetírás rendeltetése felemelkedni „a nemzetiségi kevélység kisszerű nézeteiről [...] az emberiség álláspontjára”, ugyanis innen képes az iránymutatást adni. „És jaj a nemzetnek, hol ezt bátran s az elődök iránti hálátlanság vagy nemzet elleni vétség vádjá nélkül nem tehetni!”⁴¹

Csakhogy 1848–1849 mámoros-küzdelmes időszakának hevében a reális önismeretre való igénnyel szemben megerősödött a hajdani dicsőséget kereső, azt a jelen küzdelmek érdekében felhasználó, hazafias felbuzdulást serkentő felfogás. Számottevő történeti munka ugyan nem született ekkor, viszont a politikai publicisztikában jelentkező sajátos múltkép nagy népszerűsége tette szert. A szabadságharc bukását követő kijózanodás, őszinte önvizsgálat korában tehát szembe kellett nézni a romantikus történelemszemlélet kihívásával is. Az 1850-ben újra induló tudományos élet egyik első vitájában Szontagh Gusztáv félve tette fel a kérdést: „Szabad-e hazafiságot, nemzeti érzést, lelkesedést valótlanúságra, tehát ámitásra s misztifikációra alapítani? S lehet-e ennek üdvös következése?”⁴²

A magyar elit, a formálódó tudományos közösség válasza egyöntetű volt. Ezúttal csupán Kemény Zsigmondot idézzük részletesebben. Szerinte a történetírás hivatása „visszahozni a kedélyekbe a nyugalmat apátia nélkül; elvenni az ábrándokat, de megóvni a hitet; lejjebb szállítani az önbizakodást, de szétosztatni a csüggedezést; gondolkodóba ejteni a hiú vakmerőséget, de nem lelohasztani a józan erélyt; kételyt támasztani a nagy szavak és csillogó eszmék iránt, de nem számúzni a reményt az emberiség és közmívelődés érdekeinek terjedése felől”. A tudomány szerepe „mérsékletességet tanítani pöffedezés helyett”, szétosztatni a légvárakat, „melyeket a beteg képzelődés oly örömet épít, kijelelni a szerény tért, hol a hú munkásságnak eredménye és jutalma lehet”.⁴³ Határozottan ostromozza a „csinált múlt”-at: „Klió temploma előtt, mint a mohamedán mosék csarnokánál, le kell vetni a sarut, hogy a föld szennyét és porát ne vigyük a szent helyekre.” Az „értelmesek közvéleményének” kárhoztatására méltó az, aki a múlt emlékeiből „pártfegyvert akar kovácsolni, ki a kegyeletet a múlt iránt pillanati érdekekért áldozza fel, és az igazságot, mint a barbár nép a Vesta-szüzet, előbb rabnóvé teszi, hogy aztán mint törvényes sajátját joggal szeplősíthesse meg”. Szavainak éles hangneme a friss emléké forradalmi időkre utal, amikor szélsőségesen egyoldalú, torz megközelítés ütötte fel a fejét: „...a lefolyt idők emberein mindig azon jellemvonásokat fedezték fel, amelyekre szükségük volt, hogy rögtönzött állításaik érvényességére a történetészet bélyegjegyét nyomhassák.”⁴⁴ A romantikus szemlélet az egyes korokat saját érdekei szerint ecseteli, a múlt hús-vér szereplőit „következetesekké és nagyokká akarja emelni”, ezzel megfosztja őket az „élethűségtől”. Az ilyen eszközökhöz folyamodó eljárás a történetírás „komoly műzsáját egy csaplárosnóvé teszi, ki az igazság templomából azért hurcoltatik ki, hogy az utcacégek alatt minél olcsóbb áron mérjen részegítő italt az átmenőknek”. A historikusok számára túlságosan csábító „a félregényes és féligaz előadás”.⁴⁵ Kemény szerint a történet-tudomány terén kezdődő „nagy reform” feltétele a „tárgyilagos” felfogás, mely képes lehet visszaadni a letűnt korok „színét, látkörét, ildemét, fogalmain, erkölcsét”.⁴⁶

⁴¹ Az elődöknek járó „méltó tisztelet mellett [...] hazánk java azt is megkívánja”, hogy a történész „botlásaikat, tévedéseiket” is bemutassa. Horváth Mihály: *Mikor és miért fosztatott meg a pórosztály szabad költözési jogától 's mikor nyerte vissza azt?* Athenaeum, 1839. május 26. 691.

⁴² Szontagh: *Eszmecsere*, 671.

⁴³ Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom IV.* Pesti Napló, 1852. november 3. 1.

⁴⁴ Kemény: *Forradalom után*, 237., 272.

⁴⁵ Kemény: *Széchenyi István*, 119.

⁴⁶ Kemény Zsigmond: *Anglia története II. Jakab trónralépte után. Ismertetés.* Pesti Napló, 1853. december 2. 3.

A korban se szeri, se száma a hasonló történelmi hitvallásoknak. Különböző szerzők figyelmeztetnek a politikai ügyek szolgálatába álló történetírás „fegyverre”, „röpirattá” válására.⁴⁷ Úgy vélik, hogy a pártszenvédelem miatt gyakran igazságtalan ítéletekkel szemben az egykori eseményeket kellő távolságtartással felelevenítő történettudomány lehet „a világ részrehajlatlan bírósége”, hiszen „képes egész igazsággal méltányolni a múlt kor kitudó embereit”.⁴⁸ Felismerik, miként vezet a hazafias érzelem elfogultsághoz, más nemzetek iránti igazságtalansághoz, óvnak az illúzióktól, amelyekkel a „nemzeti tudomány örve alatt” a múlttól „vékonyan csörgedező forrást [...] tisztaságában megmérgezzük”.⁴⁹ Kárhoztatják a hazaszeretet túlzásaiból és elfajulásából származó nemzeti egyoldalúságot, miközben az egykori hibák, bűnök tanulságot nyújthatnak a következő nemzedékeknek.⁵⁰ Továbbra is a történelmi igazság keresését, a múlt elfogulatlan feltárását tekintik kötelességüknek.⁵¹ Ezzel számukra összeférhetetlenek a „hiú elogiumok”, a „kétes mesék”, a mulattatás, az egykori nagyságok tömjénezése vagy a gyászos emléki személyiségek egyoldalú bírálata.⁵²

A következő évtizedekben általánosan elfogadott maradt e szakmai követelmény. Pauler Gyula *Századokban* megjelent ismertetéseiben szintén a nemzeti hiúság fogságába eső, általánossá váló „hazafias hiszékenység” veszélyére figyelmeztetett.⁵³ Ezzel szemben a történetíró csak az igazságot keresi,⁵⁴ „legnagyobb és legszükségesebb” tulajdona az „objektív felfogás”,⁵⁵ az eseményeket nem pusztán az egykori szereplők elfogult nézőpontja alapján mutatja be, „magasabb nemzeti” szemszögből tekint végig az ábrázolt korszakon és személyeiken. A „történelmi igazság” ugyanis azt követeli tőle, hogy minden fél hibáit mutassa be.⁵⁶

Salamon Ferenc elítélte az ősök folytonos magasztalását a hazafias büszkeség élesítése céljából, a nemzeti nagyság eszméjével szembe „semmi sem ellenkezik jobban, mint a dicsekedő természetű kicsinyeskedés”. A nemzeti önérték ébresztésének „buzgalommal való túlhajtása” elbizakodáshoz vezethet. Káros „a históriának a napi politika szolgájává tétele”, amely az utóbbinak sem használ, hiszen a politikának világosan szembesülnie kellene a kerülendő hibákkal és a nemzeti jellem erőnyeivel is.⁵⁷ Marczali Henrik ugyanazon a kérdésen

⁴⁷ Szilágyi Sándor: *Pálkövi Antal: Magyarország története III. kötet*. Pesti Napló, 1858. január 20. 2.; Csengery Antal: *Ranke*. Pesti Napló, 1855. szeptember 11. 2.; Csengery Antal: *Gróf Teleki József*. Pesti Napló, 1855. szeptember 27. 1.

⁴⁸ Hatvani [Horváth]: *Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bíbornok) élete*, 81.

⁴⁹ Ipolyi Arnold levelét az 1850-es évekből idézi: R. Várkonyi: *A pozitivisták történetelmélete II.*, 348.

⁵⁰ Rómer: *A Bakony*, 126.; Ipolyi: *A deákmonostori XIII. századi román basilika*, 3–4.; Révész: *A történelmi bírálatról*, 11.

⁵¹ Flegler: *Szalay László és munkái*, 47.; Csengery: *Előszó*, VIII.

⁵² Wenzel: *Magyar történelem*, 135–136.; Szabó Károly Csengery Antalnak írt levelét idézi: R. Várkonyi: *Szabó Károly történetírása*, 352.; Nagy: *Lubellei és kishaludly Liphay család*, VIII.; Nagy: *Magyarország családai*, 511.; Mikó: *Előszó*, 1855. III–IV.; Mikó: *Előszó*, 1856. i. m.

⁵³ Pauler: *Romanische Studien*, 262.

⁵⁴ Mikó: *Benkő József élete és munkái*, 44–46. A nemzeti elfogultság elkerüléséért dicséri például Pauler Gyula a Horea-felkelés koráról szóló Szilágyi Ferencet. Pauler: *A Hóra-világ Erdélyben*, 272–274.

⁵⁵ Pauler: *Zrínyi Ilona életrajza*, 399.

⁵⁶ Pauler: *Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatiai iratai*, 79.; Pauler: *Báthory Gábor fejedelem története*, 80.; Pauler: *Pázmány Péter és kora*, 436.

⁵⁷ Ezt a történetíró csak úgy segítheti, ha őszintén tárja fel a múltat, hiszen „ha vizsgálat közben teljesen le nem vetkőzünk minden pártbeli, vallásbeli és nemzeti részrehajlást, sohasem találjuk meg a történelmi tünemények törvényét, s azért valóban igaz és tanulságos sem lesz előadásunk”. Ezért „saját őseinket vizsgálat közben oly részrehajlatlanul kell tekintenünk, mint bármely más ember fiát”. Salamon: *A történelmi vizsgálatról*, 6–8., 10–11.

elmélkedett, amin már annyi elődje: „...nem sérti-e a nemzeti élet ily pontos elemzése, boncolása a hazafias érzést? Nem fosztja-e meg a nemzetet történetének, ideáljainak élvezetétől?” Szerinte komoly ember csupán „erkölcsi igazságban” gyökerező idealban hihet.⁵⁸ Hasonlóan vélekedett a Magyar Történelmi Társulat elnökeként is tevékenykedő Szécsen Antal,⁵⁹ a Hódmezővásárhely monográfiáját megíró Szeremlei Sámuel⁶⁰ vagy az egyetemi tanár Angyal Dávid.⁶¹ A korszak végén még egy népszerű napilap vezércikke is azért dicsérte egy ismertetett munka szerzőjét, mert képes volt magát függetleníteni a kuruc-labanc ellentét-től.⁶²

Elemzés és lelkendezés. Egy történész eltérő szerepei

A különböző elvárásoknak megfelelően a történetíróknak egyszerre kellett (volna) helytállniuk a közélet fórumain és a tudományos pályán. Sokan közülük párhuzamosan tudtak ennek megfelelni. Horváth Mihályt, Thaly Kálmánt, Thallóczy Lajost például elsősorban történészként tartják számon, de különböző politikai tisztségeket betöltve is szolgálták nemzetüket. Mások inkább politikusokként váltak ismertté, miközben ezzel együtt vagy a későbbiekben többé-kevésbé jelentős tudományos tevékenységet is folytattak. Közéjük tartozott például Szalay László, Mikó Imre, Tanárky Gedeon, Szécsen Antal, Pesty Frigyes, Zsilinszky Mihály, Beöthy Ákos, Grünwald Béla vagy ifjú Andrassy Gyula.

Akadtak szép számmal olyanok is, akik közvetlenül nem vállaltak szerepet a közéletben, mindenekelőtt a kutatásnak, forrásközlésnek, feldolgozásoknak szentelték magukat, legfeljebb tudományos intézményekben, testületekben vállaltak tisztségeket. Ebbe a társaságba sorolhatjuk Károlyi Árpádot, azt a tudóst is, akit halálakor Domanovszky Sándor „a módszeres magyar történetírás” úttörőjeként, a 19. század második felében kidolgozott „szigorú, kritikai analízisen fölépült nagyvonalú szintézis” első hazai képviselőjeként búcsúztatott.⁶³ Szeffü Gyula az előző hatvan év legkiemelkedőbb történetíró-egyéniségeként emlékezett rá.⁶⁴ Károlyi az első Nyugaton végzett, szakképzett magyar történész nemzedék tagjaként évtizedekig a császárvárosban, a Házi, Udvari és Állami Levéltárban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) tevékenykedett, amelynek magyar reformátusként igazgatója is lehetett. Az első világháborút követően a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet élén nyújtott továbbra is nagy segítséget az ott kutató magyar történészeknek. Életútja jól szemlélteti a magyar történetírás

⁵⁸ A hazaszeretetből szándékosan valótlan állító történetst ahhoz az orvoshoz hasonlítja, aki „nem megfigyelése, hanem óhajta szerint jegyezné fel az érverést és a lélegzés tüneteit – csak azért, mert a tulajdon anyja állapotát kell megítélnie”. Marczali: *Egyetemes és nemzeti történelem*, 88.

⁵⁹ Szécsen: *Megnyitó beszéd*, 158.; Szécsen *Emlékbeszéd*, 682.

⁶⁰ Szeremlei az elfogulatlanság szigorú parancsát fogalmazta meg a századfordulón: „...teljes tárgyilagossággal és önállósággal formáltam meg ítéletemet az eseményekről és emberekről. Senkinek sem kedveztem és senkit sem kárhoztattam el elfogultságból csak azért, hogy a kortársak felfogásához alkalmazkodjam. Néha pedig tusakodtam magamban, mérlegelve a tényeket, körülményeket, a tanúk vallomásait, míg véleményemet megalkottam s csak azután írtam le. És többször kedvezőtlen volt a nemzet bálványára és kedvező az elítéltekre nézve.” Szeremlei *Császár Sámuel önéletrajza*, 38.

⁶¹ Ő szintén idézi a saját énjét legszívesebben kioltó Rankét. „Nehéz munka, – teszi hozzá – de meg kell próbálnunk, s amily mértékben legyőzi lelkünkben a bíró tárgyilagossága a felekezeti, vagy politikai szenvedélyt, abban a mértékben emelkedik ítéletünk értéke.” Angyal Dávid: *Néhány szó a történeti módszerről*, 197.

⁶² *Andrassy mint történetbölcselelő*. Budapesti Hírlap, 1911. december 3. 1.

⁶³ Domanovszky: *Gyászbeszéd*, 357.

⁶⁴ Szeffü Gyula: *Egy darab régmúlt*. Magyar Nemzet, 1940. november 10. 5.

professzionizációját és intézményesülését, ugyanakkor néhány írásán jól megfigyelhetjük a 19. századi történészek közéleti és tudományos szerepvállalásának jellegzetességeit.

Kutatásainak egyik fő iránya a Bocskai-felkelés korszaka volt, amelyről hatalmas levéltári anyagot tett közzé a *Magyar Országgyűlési Emlékek* köteteiben. Károlyi jól ismerte az osztrák történetíróknak a mozgalmat többnyire elmarasztaló véleményét, talán ezért is tartotta különösen fontosnak kimutatni annak valódi indítékait, „legitim” voltát.⁶⁵ Ennek ellenére nem került ki a keze alól Bocskai-monográfia,⁶⁶ és végül a „millenniumi tízkötetes” 16. százzal foglalkozó kötetének megírását sem vállalta,⁶⁷ pedig mindkét munkával megbízták.⁶⁸

Károlyi az említett forráskiadványokhoz készült, összesen körülbelül kilencszáz oldalnyi bevezetőiben viszont igyekezett minél teljesebb képet nyújtani a fejedelem által összehívott gyűlésekről, az elhúzódó béketárgyalások során szerephez jutó különböző érdekcsoportokról (csupán a vallásügyben például négyféle udvari pártot különböztetett meg). A tárgyilagosság jegyében ezekben az előszavakban pusztán bemutatásra törekedett. Ismertette például a magyar „békepárt” és „háborús párt” szempontjait, vagy az Erdély Magyarországtól való elszakadása ügyében a keleti és a nyugati országrész rendjei közt kialakult ellentétet is. Szólt az eltérő álláspontokról a magyarországi területekkel gyarapodó fejedelemség megerősödéséről: egyesek attól tartottak, hogy ennek következtében csökkenni fog a királyi országrész súlya, miközben a keleti fejedelemség „erkölcsi feladata” lesz ellensúlyozni a német befolyást Magyarországon (amit a nyugati megyék is elismertek). A különböző nézőpontokat a földrajzi helyzet velejárójának vélte, történetíróként nem kívánt pálcát törni valamelyik oldal fölé: „Mennyiben volt igazuk, annak boncolgatása szintén nem tartozik ide.”⁶⁹

Károlyi a fentebb ismertetett eszményt követte. Sok akkori történetíróhoz hasonlóan a háttérbe húzódva igyekezett átadni a szót az egykori szereplőknek, felsorolva a különféle álláspontokat. Általában nem ragadtatta el magát hőse iránt. Mintha Döbrentei Gábor 1815-ben megfogalmazott tanácsát követte volna: „Egészen csendes elmebeli állapotra” törekszik, nehogy saját egyénisége „míg észre is alig venné, írásába csússzon”.⁷⁰ Mindezt jóval később és ismertebb módon fogalmazta meg a 19. század legtekintélyesebb történetírója, Leopold von Ranke, aki a saját személyét legszívesebben „kioltotta volna, hogy maguk a dolgok juszanak szóhoz, és a leghatalmasabb erők adjanak hírt magukról”.⁷¹ Az általa előtérbe helyezett „tisztá látás” feltételének tartott objektivitás, az „én kiiktatása” azt jelentette, hogy a történész saját véleményét nem jeleníti meg, nem dicsér és nem marasztal el, ugyanakkor megőrzi azt a tökéletes távolságot, ahonnan az események menetét követi, ahogyan az a számára forrásként szolgáló dokumentumokban feltárul.⁷²

⁶⁵ Önálló kötetekben foglalkozott a felkelés két fontos előzményével, Illésházy István hűtlenségi perével és a hírhedt, utólag betoldott 1604: 22. törvényikkkel. Károlyi: *Illésházy István hűtlenségi pöre*, i. m.; Károlyi: *A huszonkettedik artikulus*, i. m.

⁶⁶ Az MTA 1896. május 13-i nagygyűlésén adott megbízásról lásd: *Tárca*, 675.; Szily: *Jelentés a pályázatok eldöntéséről*, 266. *A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei*, 323. Lásd még: Fekete: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai II.*, 154.

⁶⁷ Erről lásd például a vállalkozást beharangozó hirdetést: *Budapesti Hírlap*, 1894. november 10. 16., *Fővárosi Lapok*, 1894. december 9. 2933.

⁶⁸ Erről lásd: Szilágyi: *Előszó*, IX.

⁶⁹ Károlyi: *A bécsi béke*, 134., 287., 364.

⁷⁰ Döbrentei: *Észre-vételek*, 130.

⁷¹ Idézi: Koselleck: *Nézőpontfüggőség*, 205–206.

⁷² Erről lásd: Arendt: *A történelem fogalma*, 57. Rösen: *Rhetoric and Aesthetics of History*, 50.

A magyar historikus beszámolt például arról, hogy csupán néhány nappal az udvarral kötött 1606-os bécsi béke aláírása után Bocskai tárgyalóküldöttségének több tagját az uralkodó a mágnások sorába emelte, amiért a felkelés alatt is szilárdan megmaradtak a király hűségén. Ehhez menten hozzátette, hogy e „különös jelenséget” nem szabad „mai szemmel nézni és ítélni”.⁷³ Megértésre törekedve „bele kell magunkat élni az akkori idők fölfogásába” – így beláthatjuk, hogy az „erőteljes ellenzéki szellem felszíne alatt [...] hatalmas alsó áramlat működött” a kiegyezés mellett. A nyugati, királypárti nemesek számára szintén „jó magyarok”, a nemzeti ügy képviselői.⁷⁴

Saját hitvallása szerint a történelem elsősorban tudomány és nem művészet.⁷⁵ Az őt méltatók is munkásságának ezt a vonását emelték ki: a feldolgozás során a legkisebb engedményt sem tette a tudományosság rovására, mindig csak az igazságot kereste, miközben került az üres frázisokat, távol állt tőle a hatásadászat, a „romantizáló” beállítás”.⁷⁶ Károlyi még akkor is kiállt a forrásokra alapozott „pozitívista” módszer mellett,⁷⁷ amikor azt már „letűnt, elhibázott, rossz” módszerként kárhoztatták.⁷⁸ A pályáját a 19. század utolsó évtizedeiben kezdő tudós azonban nem volt képes teljes mértékben figyelmen kívül hagyni az akkoriban a közvéleményben eluralkodó egyoldalú történetiszemléletet, időnként őt is elragadta a hazafias hév: festői képekkel írt a vallásharcokról,⁷⁹ lelkesülten számolt be a Bocskait fejedelemmé választó szerencsi gyűlésről,⁸⁰ az 1605. decemberi korponai kiváltságlevelet pedig a hajdúság *magna chartájának* nevezte.⁸¹ Amikor 1917-ben, a dualista korszak végén a *Magyar Országgyűlési Emlékek* máig utolsó kötetében a fejedelemtől búcsúzott, egyszerre

⁷³ Mert úgy „nem kifogástalan eredményre” jutnánk az érintett személyekről. Károlyi: *A bécsi béke*, 134.

⁷⁴ Károlyi: *A bécsi béke*, 134. Károlyi általában azonosult a felkelőkkel, Bocskai ügyével, ám egyik kiáltványukról elismerte, hogy „sok helyütt nemcsak túlzó, hanem igazságtalan”. Cáfolja is a röplap egyik pontját a Rudolf által kivetett önkényes és hatalmas adókról. Károlyi: *A szerencsi gyűlés*, 136.

⁷⁵ Ehhez hozzátette: „...jó, ha művészet is lehet, de csak akkor, ha megmaradhat igazi és tiszta tudománynak.” Károlyi: *Pauler Gyula emlékezete*, 14.

⁷⁶ Domanovszky: *Gyászbeszéd*, 358.; Szekfű: *Egy hetvenéves történetíró*, 788.

⁷⁷ Az úgynevezett pozitívista módszer „ma is és a jövőben is meg fogja helyét állni s eredményei tovább is bázisai maradnak úgy a szellemtörténeti iránynak, mint minden rákövetkező másnemű komoly történetiszemléletnek”. Károlyi: *Angyal Dávid*, 2.

⁷⁸ „Amelyik némi kevés haszontól eltekintve általában rengeteg kárára volt a szellemtudományoknak.” Istványi: *Szellemtörténet*, 118.

⁷⁹ „Az országot [...] a vallásharcok lázas izgalma fogta el; völgyön és síkon új szél támadt, mely a nemzet hajóját az eddig e részben csendes partok mellől ismeretlen áramú vizek zátonyai felé kezdte hajtani.” Károlyi: *A korponai országgyűlés*, 283.

⁸⁰ „Van valami lélekemelő, valami magasztos az egyszerű, minden rétori dísz és ügyes kompozíció nélkül elmondott szavakban, melyek a szónok ajkairól a rendek előtt elhangzottak. Nemcsak a hallgatóságra tehetek azok mély s kitörülhetetlen benyomást, olyat, melyet késő véstség hava sem moshat le az emlékezet táblájáról, hanem bennünk, kései utódokban, akik az alkotmányos és nemzeti szabadság kényelmes országútján járhatunk most ott, ahol Bocskai számunkra az ösvényt még csak kezdte tapodni, akik puha és szépen foszló búzakenyeret ehetjük annak a földnek, melynek tarackos gyöpét Bocskai és híveinek kardja hasogatta s kiömlő vére öntözte, – mondom, – bennünk, kései utódokban is fölkelik ez egyszerű, rövid szónoklatok a pietás érzelmét és az igazság erejével kell hogy hassanak mindenkire.” Károlyi: *A korponai országgyűlés*, 127–128. „Az uraknak Urát dicsérő zsolozsma hangjai közt vonult ki a komoly gyülekezet a kálvinista templomból s az Úrba vetett hittel röpitte ki hüvelyében nyugvó kardját az új fejedelem, hogy megszerezze vele nemcsak hívei számára, hanem az egész országnak azokat a győzelmeket, amelyek áhított gyümölcsei: törvény, jog és lelkiismereti szabadság valának.” Uo. 195.

⁸¹ Károlyi: *A kassai országgyűlés*, 592.

elevenítette fel a Bocskaira alkalmazott egyik toposzt, villantotta fel a fejedelem örökségét és példázta a 19. század végének sajátos, romantikus történelemszemléletét.⁸² Mindez azonban legfeljebb egy-egy bekezdésben jelenik meg, és összességében nem jellemző bevezetőire.

Károlyi ezek mellett más alkalmakkor is szólt a fejedelemről. E rövidebb szövegei a történetírás kétarcúságára figyelmeztetnek, azokban ugyanis a historikust más szerepben láthatjuk: a szélesebb nyilvánosság elé lépett. Az Akadémia 1898-as nagygyűlésén tartott beszédét szakmai teljesítményként értékelték (tudományos folyóiratban jelent meg, önálló füzetként, majd válogatott tanulmányai közt is kiadták),⁸³ ugyanakkor ünnepi alkalomra készült, időszzerű mondanivalóval bírt, amit az ahhoz illő fennkölt stílus tett hangsúlyossá. Míg Károlyi hosszú és jóval szűkebb közönségnek szóló tanulmányaiban kevés az értékelő mozzanat, az aprólékos leírás mellett az árnyaltabb megközelítés kerül előtérbe, itt igyekezett átfogó összegzést nyújtani a fejedelemről és politikai örökségéről. A meglehetősen száraz bemutatást, a komolyabb kérdésfelvetést, a mérlegelő, problémaközpontú megközelítést felváltották az elburjánzó költői képek, a művészi igényű szövegformálás, a rajongó magasztalás. A részrehajlás és a túlzások mellett feltűnőek az éles szembeállítások és a történész politikai elkötelezettsége is.

Mindez akkor válik érthetővé, hogyha felidézzük, milyen alkalomból került sor a beszédre, miféle feladatot kellett teljesítenie a szónoknak. A 19. században kiemelt figyelem irányult a nemzet nagyjainak pályafutására. Ez összefüggött a feléledő romantika egyéniségek iránti érdeklődésével, csakúgy, mint a kialakuló nemzettudat számára oly fontos történelmi előzmények, példaként szolgáló, kimagasló személyiségek bemutatásának igényével. A korabeli sajtó, a politikusok és a tudósok együttes erőfeszítéseinek köszönhetően ezekben az évtizedekben sikerült megeremteni a széles körben ismert és elfogadott nemzeti panteont.

Bocskai a 19. század közepén még megosztó személyiségnek számított, katolikus körökben gyakran a törvényes uralkodó ellen lázadó, saját hatalma biztosítása érdekében a törökkel cimboráló, az országot polgárháborúba taszító, a keresztény összefogást gyengítő árulóként tartották számon. A század végére viszont egyértelműen a korábbi protestáns álláspont kerekedett felül: Bocskai ugyanis egyszerre volt szabadságharcot vívó és kiegyező fejedelem, a tömegeket, az össznemzeti ügyet rendíthetetlenül képviselő hadvezér és felelős, megfontolt, a dinasztiahoz hűséges politikus. Így alkalmasnak bizonyult arra, hogy megszemélyesítse a nemzet fontos tulajdonságait: szabadságszeretetét, vitézségét, lojalitását, vallási türelmét vagy éppen bölcs politizálását. Az őt ért sérelmek, az általa megfogalmazott követelések, megvívott csaták, lefolytatott tárgyalások vagy elért békekötések mind-mind az egész magyarságot sújtó méltánytalanságokat, az egész magyarság által folytatott küzdelmeket és tető alá hozott megállapodásokat szemléltették. Az alkotmányos és vallásszabadságot biztosító, Erdély függetlenségét megerősítő, a hajdúkat letelepítő, a megkoronázott uralkodóval kiegyező fejedelem is bekerült a nemzet nagyjai csarnokába – ezt pedig nem más „szentesí-

⁸² „Meghalt a magyarok Mózese, akinek szintén nem adatott meg, hogy népét az ígért földre bevezesse. De jól előkészített, jól megalapozott mindent, hogy mikor a halála miatt lángba borult határon át más kalauzok arra a földre bevezetik népét, ez ott a lelkiismereti és alkotmányos szabadság fegyvereivel fölverte, új törvények és erkölcsi erők birtokában vehesse föl azt a sok százados küzdelmet, melynek végigvívására kárhóztatta a magyart ádáz végzete. [...] Csakugyan nem hiába élt, nem hiába küzdött. Elhaló lelkének édes lehetett ez az öntudat... Igaz magyar ember valláskülönbség nélkül »minden időben hálaadó jóakarattal« – ahogy ő remélte – fog róla megemlékezni.” Károlyi: *A bécsi béke*, 416–417.

⁸³ Károlyi: *Bocskai szerepe a történetben*, i. m. Megjelent még: Akadémiai Értesítő, 9. köt. (1898) 281–296. Szintén kiadta összegyűjtött tanulmányai közt: *Uő: Néhány történelmi tanulmány*, 227–253.

tette”, mint maga Ferenc József. A király ugyanis 1897 szeptemberében tíz magyar történelmi személyiség fővárosi szobrának felállítását indítványozta saját költségén. A gesztust országszerte kitörő lelkesedéssel üdvözölték. Különösen nagy feltűnést és örömet váltott ki, hogy a megörökítendő nagyságok közé került a Habsburgok ellen támadó két református erdélyi fejedelem, Bocskai István és Bethlen Gábor is.⁸⁴

1. kép: *A vén rebellisek im udvarképesek lettek.*
Borsszem Jankó, 1897. október 3. 1.

Károlyi beszédére a következő év májusában került sor, néhány héttel az 1848-as forradalom első hivatalos ünneplését követően. A történetíró a magyar történelem azon „vezéralakjai” közé sorolta a fejedelmet, akik az egyetemes történelemben is helyet követelhetnek maguknak. Felhívta a figyelmet arra, hogy sokan Bocskait pusztán a nemzeti jogok védelmezőjeként értelmezve csökkentették jelentőségét: „Magas piedesztáljáról egy lépcsővel lejjebb” szállították. Pedig a fejedelem céljai alapján arra volt hivatott, „hogy nemzetének és királyának útmutatója, az *egyetemes* [kiem. az eredetiben] áramlatban egy újabb, helyesebb irány úttörője, népe új Mózese legyen”.⁸⁵

⁸⁴ Erről részletesebben lásd: László: *A tíz szobor*, 18–37.

⁸⁵ Károlyi: *Bocskai szerepe a történetben*, 1–2.

Károlyi szerint a bihari főúr akkor lépett fel, amikor az elvileg független magyar állam elhanyagolható tényezővé vált a Habsburg Birodalmon belül, pusztá eszközzé, ütköző területté egy idegen cél, a Nyugat védelme szolgálatában. Az alárendelt állapot ellen a nemzetnek csupán egy erős biztosítéka volt: az „öncélú magyar nemzeti állam” Erdélyben. A 16. század második felében az idilli berendezkedésű fejedelemség⁸⁶ „a magyarság jogos nemzeti aspirációinak” letéteményesévé vált. Azt is megtudjuk tőle, hogy Bocskai „legválságosabb pillanatban” történt támadása „a nemzeti dráma deus ex machinája”.⁸⁷

Nem csupán Károlyi előadásának hangneme különbözik visszafogott bevezetőitől. Az utóbbiakban is elismeréssel írt a fejedelemeiről, de szűkszavúan, legfeljebb néhány jelzővel méltatta, előadásában ellenben eszményi hőse alapos jellemzésére törekedett. A romantika egyéniségkultuszának jegyében különleges tulajdonságok sorával ruházta fel, cseppet sem fukarkodott az elismerő szavakkal: Bocskait hazaszerető vagy „aggódó hazafiú” lélek, az „államférfi éles szeme” jellemzi. Megfontolt, nem dönt elhamarkodottan, gondolatvilágában „mélyreható, az ember egész lényét megrázó válság” folyik le: „...esze és szíve, agya és ösztöne egyaránt érzi, hogy itt tenni, cselekedni, egy tudatos főnek a fejetlenség élére állani, egy erős karnak a zűrzavaros állapotok sűrű bozótjából kifelé vezető utat nyitni kellene”. Ugyancsak a romantika kelléktárából származik az éles ellentétpár: a „züllött kormányrendszer” által a nemzet testén ütött sebekre a „gondos, a kész doktor, a lelkek orvosa” (azaz Bocskai) kínál „balzsamot”, a nemzeti politika eszméjét. Ez „öntudatlanul lappangott százvezek vágyó sejtelméiben”, „bűvös ereje a beteg magyar nemzet lelkének és testének egészséget, megifjodott életet ígért”. A bécsi békében biztosított lelkiismereti szabadság Károlyi szerint egy tőről fakadt a polgári, politikai szabadsággal: „...aki erőszakkal tépi ki az egyiket, kirántja vele a másikat is.” A történetíró valósággal ódat zengett: Bocskaié „és a mellette álló magyar nemzeté a dicsőség, hogy a keresztényi szeretet, a kölcsönös türelem magasztos tanaira oktatták magyar egyházpolitikájukkal, az indogermán kultúra talaján megnesmedett turáni faj türelmet lehelő világszemléletével Európa népeit”.⁸⁸

A beszéd hallgatóinak soraiban ott ült a tudományos és politikai elit számos tagja, a sok akadémikus mellett például Bánffy Dénes akkori és Tisza Kálmán volt kormányfő, miniszterek, államtitkárok és további neves politikusok, mint Apponyi Albert vagy Szilágyi Dezső.⁸⁹ A nagyívű előadást az egyik ellenzéki élclap „az Akadémia Bocskajának” bemutatásaként értékelte. A karikatúrán Károlyi a díszes hallgatóság elé vezeti az udvari öltözékbe bújtatott, felismerhetetlen Bocskait, akinek még „németes” pofaszakállt is rajzoltak. A történetíró a lap szerint udvarképessé tette a fejedelmet, hogy „szobrát utólag megérdemelje”.⁹⁰ Míg Ferenc

⁸⁶ „Egy kicsiny, de jól rendezett, egyöntetű nemzeti állam, melyben a fejedelem akarata nem rideg parancsszó, hanem írott törvények és kötelező jogszokás kívánalmaihoz idomul; ahol a törvények végrehajtása és az ország kormányzata oly tanácsosok kezében van, akik a fejedelemnek s az országnak egyaránt bizalmi emberei; ahol az ügyesen szervezett haderő éber őre az ország biztonságának; ahol a politikai pártok küzdelmei törvényes alapon folynak s a nemzeti érzés, az állam érdekeinek tudata fűzi össze még a tusákban élő pártokat is egymással az egésznek, a közjóknak szolgálatában.” Károlyi: *Bocskai szerepe a történetben*, 10.

⁸⁷ Erről így számolt be: „...a tiszántúli mocsarak sásai közül előbukkan egy izmos, vállas alak. Erős rántással a lovak zablájába kap és odaszól a rövidlátó kocsisnak »fordítsd félre szekered rúdját, mert nem jó helyen jársz, veszedelembe döntöd magadat és minket is, akiknek veled együtt helyünk volna a szekéren; a föld, amelyen át kocsid hajt, a mienk; az utat mi jobban ismerjük, mint te; engem kövess: nem bánod meg!«.” Károlyi: *Bocskai szerepe a történetben*, 5–8.

⁸⁸ Károlyi: *Bocskai szerepe a történetben*, 12–14.

⁸⁹ Erről lásd például *Az Akadémia ünnepe*. Magyarország, 1898. május 9. 1.

⁹⁰ *Az Akadémia Bocskajja*. Kakas Márton, 1898. május 15. 7.

József uralkodóként hagyta jóvá Bocskai helyét a magyar panteonban – a szó szoros értelmében is szobrot állítva neki, Károlyi a tudomány pecsétjét tette rá milderre.

2. kép: „Az akadémia Bocskajja”.
Kakas Márton, 1898. május 15. 7.

A történész ugyanis a fejedelmet az őt megörökíteni kívánó királlyal együtt méltatta csakúgy, mint az uralkodói gesztust ünneplő lapok, politikusok és további történetírók, akik egyszerre üdvözölték a tíz kiválasztottat és az emlékművüket a nemzetnek ajándékozó Ferenc Józsefet. Károlyi kijelentette, Bocskai felismerte, hogy „a Szent István koronájával is megkoronázott római császár *nagyhatalmi politikájába* [...] bele kell illeszteni a *magyar nemzeti állam politikáját* [kiem. az eredetiben]”. Törekedni kell ugyanis az ország erőinek a felszabadítására az „*öncél, a magyar nemzeti állam* [kiem. az eredetiben]” szolgálata érdekében. A fejedelem nem volt lázadó, pártütő, hanem „nemzetének és királyának hű, okos és előrelátó fia és szolgálója”, valójában tanácsadóként, útmutatóként tevékenykedett, „mint fölforgatott törvények helyreállítója, kipróbált intézmények gondos kitatarozója”.⁹¹

Az „európai szükségnek” mondott, ugyanakkor csupán ideiglenesen önálló Erdély a királyság magyar rendjeinek jogait biztosító védbástyává vált, Bocskai pedig „jövőbe látó lelke erejével” magyar nemzeti politikát érvényesített, amelyet aztán „a magyar koronás király kezébe tett le”. Károlyi ezt a politikát Lotaringiai Károlyon és Mária Terézián keresztül egészen

⁹¹ Ezzel „az egyszerű és mégis nagyszerű gondolattal” állította meg Bocskai Rudolf kormányának „a meredek lejtő felé haladó szekerét”. Károlyi: *Bocskai szerepe a történetben*, 17.

a jelenkorig mutatta ki: az 1867-es kiegyezéssel valósult meg mindaz, amiért egykor a fejedelem küzdött. A meglehetősen önkényes gondolatmenet alapján így Ferenc József az első uralkodó, aki a maga egész mivoltában felfogta, majd végleg megvalósította Bocskai programját. Évszázados különlet után végre a „kisebb magyar haza fölbonthatatlan unióban simul az anyaország kebelére”. A millennium idejére „az egységessé vált magyar nemzeti állam öncél s nagysúlyú tényező a Habsburgok monarchiájában [...] A megizmosodott magyar nemzet az államnak és a trónnak biztos talpköve. Saját kezében vannak boldogulása szellemi és anyagi eszközei.” A király „a zárkó beillesztésénél őszinte kegyelettel” emlékezik meg Bocskairól, „aki az épület alapjait lerakta. Szobrot állít neki s odaszól népéhez: »Jertek, fonjunk koszorút homlokára, mert bizony, mondom néktek, megérdemli!»⁹²

A történész tehát egyszerre szólt a fejedelem történeti jelentőségéről, éltette a Bocskai életművét szerinte beteljesítő királyt, és dicsőítette a magyar állameszme megvalósulását. A „megéljenzett” előadás komoly visszhangot keltett: nagy terjedelemben foglalkozott vele a napisajtó, a legolvasottabb lapokban akár több oldalas vezércikket is szenteltek a közgyűlésnek és a beszédnek. Kiemelték a fejedelem és a király közt vont párhuzamot.⁹³ A hatalom legitimitását szolgáló beszédet követően Károlyi hamarosan kitüntetésben részesült.⁹⁴

A fenti példa szemlélteti, mennyiféle szempontot igyekeztek összeegyeztetni a kor historikusai, hány meg hány kihívásnak kellett megfelelniük. Károlyi egy jelentős intézmény élén állt, kutató, történelmi kérdéseken töprengő tudós, monográfiák, cikkek, tanulmányok szerzője, forráskiadványok szerkesztője volt, ugyanakkor közéleti szereplő, aki a nyilvánosság előtt a nemzeti nagyság képzetét erősítő múltból adott számot, és igyekezett erősíteni az uralkodó tekintélyét is. Szakmunkáiban elsősorban a pártatlanságra törekvő száraz bemutatás kerül előtérbe, máskor viszont eltérő elvárásokkal is szembesült, olyanokkal, amelyek elől nem térhetett ki.⁹⁵

A nyilvánosság részéről ugyanis egyaránt mutatkozott igény a nemzeti nagyság, hősiesség, szabadságvágy kiemelkedő mintáira (mint Kossuth) és az uralkodóházhoz lojális, mérsékelt, bölcs politikusok (mint Deák) példáira. Bocskaiban mindezeket az erényeket megtalálhatták, Károlyi pedig a beszédben egyenesen a király elődjeként zengett dicshimnuszról. Ezzel összefonódott a két személyiség hírneve, tulajdonképpen egymást legitimálták. A történetíró egyidejűleg erősítette meg az erdélyi fejedelem tekintélyét a katolikus közvélemény előtt, Ferenc Józsefét pedig a kurucos hagyományokhoz ragaszkodó ellenzékiek közt.

⁹² Károlyi: *Bocskai szerepe a történetben*, 18.

⁹³ Például *Az Akadémia ünnepe*. Magyarország, 1898. május 9. 1–3.; *Az Akadémia közülése*. Budapesti Hírlap, 1898. május 9. 1–3.; *Az Akadémia díszülése*. Magyar Ujság, 1898. május 9. 2–3.; *Az Akadémia közülése*. Budapesti Napló, 1898. május 9. 2–3.; *Az Akadémia közülése*. Pesti Napló, 1898. május 9. 3–4.; *Az akadémia díszülése*. Pesti Hírlap, 1898. május 9. 2–3.; *Az akadémia nagygyűlése*. Magyar Hírlap, 1898. május 9. 1–2.; *Az akadémia díszülése*. Magyar Polgár, 1898. május 10. 6–7.; *A Magyar Tud. Akadémia közülése*. Vasárnapi Ujság, 1898. május 15. 337–338.

⁹⁴ A vaskoronarend harmadik osztályát kapta. Erről lásd például: *A diplomaták magyar tanára*. Budapesti Hírlap, 1898. december 17. 7.

⁹⁵ Az ismertetethez hasonló beszédet tartott Károlyi 1906 decemberében, amikor a Magyar Történelmi Társulat a Nemzeti Múzeum dísztermében ünnepelte a fejedelem halálának 300. évfordulóját. Károlyi: *Bocskai és a bécsi béke*, 1–19. Beszédét ugyancsak több ízben kiadták: *A Magyar Történelmi Társulat Felolvasásai IV*. Bp. 1907., úó: *Néhány történelmi tanulmány*, 254–279. A sajtó szintén beszámolt az eseményről: *Bocskai-émlékünnep*. Budapesti Hírlap, 1906. december 21. 13.; *Tudományos élet*. Pesti Napló, 1906. december 21. 15.; *Tudomány*. Pesti Hírlap, 1906. december 21. 15.; *Bocskai emlékezete*. *Tudomány. Irodalom*. Az Ujság, 1906. december 21. 10.; *Bocskay emlékezete*. Magyarország, 1906. december 22. 14.

Ugyanakkor Károlyi Bocskai példáját felelevenítve időszerű mondanivalót is megfogalmazott: a Rudolf idején a tartomány szintjére süllyedt ország képével figyelmeztetett a dualista kor magyar elitjének fontos célkitűzésére, a birodalmon belüli érdekérvényesítésre. A magyarság védőbástyájaként bemutatott, nemzeti politikát folytató Erdély az 1867 után ismét jelentős függetlenségre szert tevő magyar államra utalt. A millennium után két évvel a dicső múlt, az ezeréves állam, a hajdani nagyságok, a nemzet múltbeli teljesítményei (mint a vallásszabadság megvalósításával Európának nyújtott példa) mind a magyar állameszme sokat hangoztatott gondolatát, a magyarság vezető szerepét támasztották alá a felerészben más nemzetiségek által lakott országban. Időnként osztrák kollégáikkal, az ausztriai sajtóval, politikusokkal vitatkozva⁹⁶ a korabeli magyar állam „becsületét” védő magyar történetírók így tölthettek be sokoldalú szerepet. Nem csupán Károlyi Árpád esetében figyelhetjük meg ezt a kettősséget, más történetírókkal is előfordult, hogy gyökeresen különböző hangnemben, eltérő felfogásban írtak egy-egy korszakról, kiemelkedő történelmi személyiségről. Úgy tűnik, a számunkra szembevetendő ellentmondás nem okozott számukra gondot, a politikai szerepvállalást, a közéleti elkötelezettséget összeegyeztethetőnek tartották a tudományos tevékenységgel és az objektivitás ehhez társuló eszményével.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

- A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. Akadémiai Értesítő 7. köt. (1896) 321–342.
- Angyal Dávid: *Néhány szó a történelmi módszerről*. In: Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik évfordulójára. Írták tanítványai, barátai, tisztelői. Budapest: Athenaeum, 1907. 195–198.
- Csengery Antal: *Előszó*. In: uő: *Történetírók és a történetírás*. Budapest: Ráth Mór, 1874. V–IX.
- Döbrentei Gábor: *Észre-vételek az életírás teoriájáról*. Erdélyi Múzeum, 3. füzet (1815) 119–137.
- Flegler Sándor: *Szalay László és munkái*. Ford.: ifj. Szinnyei József. Budapest: Franklin-Társulat, 1878.
- Horváth Mihály: *Mikor és miért fosztattott meg a pórosztály szabad költözési jogától 's mikor nyerte vissza azt?* Athenaeum, 1839. május 26. 689–693.
- Hatvani Mihály [Horváth Mihály]: *Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bibornok) élete*. In: uő: *Történelmi zsebkönyv. Rajzok a magyar történelemből*. Pest: Lauffer és Stolp, 1859. 81–462.
- Hunfalvy János: *Család. Nevelés*. In: Greguss Ágost – Hunfalvy János (szerk.): *Család könyve*. 1. köt. Pest: Heckenast Gusztáv, 1855. 1–3.
- Ipolyi Arnold: *A deákmonostori XIII. századi román basilika. Hely és műtörténeti monographia*. (MTA Évkönyvek X. 3.) Pest: Emich Gusztáv, 1860.
- Szily Kálmán: *Jelentés a pályázatok eldöntéséről*. Akadémiai Értesítő, 7. köt. (1896) 262–272.
- Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest: MTA, 1883.
- Károlyi Árpád: *Tököli a legújabb világitásban*. Budapesti Szemle, 79. köt. (1883) 1–18.
- Károlyi Árpád: *A huszonkettedik artikulus. (Az 1604: XXII. törvénycikk) Történelmi tanulmány*. Budapest: Franklin-Társulat, 1889.
- Károlyi Árpád: *Bocskai szerepe a történetben*. Akadémiai Értesítő, 9. köt. (1898) 281–296.
- Károlyi Árpád: *Bocskai szerepe a történetben*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1898.
- Károlyi Árpád: *A szerencsi gyűlés 1605 április havában*. In: uő (szerk.): *Magyar Országgyűlési Emlékek*. 11. köt. (1605–1606). Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1899. 121–143.
- Károlyi Árpád: *A korponai országgyűlés 1605. november-december*. In: uő (szerk.): *Magyar Országgyűlési Emlékek*. 11. köt. (1605–1606). Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1899. 195–415.

⁹⁶ Lásd például: Károlyi Árpád: *Tököli a legújabb világitásban*. Budapesti Szemle, 79. köt. (1883) 1–18.; Marczali Henrik: *Történelemhamisítás?* Budapesti Szemle, 128. köt. (1906) 475–486.

- Károlyi Árpád: *A kassai országgyűlés 1606. ápril és május havában*. In: uő (szerk.): Magyar Országgyűlési Emlékek. 11. köt. (1605–1606). Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1899. 539–717.
- Károlyi Árpád: *A bécsi béke és a három kassai országgyűlés 1606. június–december*. In: uő (szerk.): Magyar Országgyűlési Emlékek. 12. köt. (1606). Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1917. 105–417.
- Károlyi Árpád: *Bocskai és a bécsi béke*. Századok, 41. évf. (1907) 1. sz. 1–19.
- Károlyi Árpád: *Bocskai és a bécsi béke*. (A Magyar Történelmi Társulat Felolvasásai IV.) Budapest: Athenaeum, 1907.
- Károlyi Árpád: *Pauler Gyula emlékezete*. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XVI. köt. 4. sz.) Budapest: MTA, 1913.
- Károlyi Árpád: *Bocskai szerepe a történetben*. In: uő: Néhány történelmi tanulmány. Budapest: MTA, 1930. 227–253.
- Károlyi Árpád: *Bocskai és a bécsi béke*. In: uő: Néhány történelmi tanulmány. Budapest: MTA, 1930. 254–279.
- Károlyi Árpád: *Angyal Dávid, a történetíró*. A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 7. évf. (1937) 1–12.
- Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: uő: Változatok a történelemre. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 181–373.
- Kemény Zsigmond: *Széchenyi István*. In: uő: Sorsok és vonzások. Portrék. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970. 115–310.
- Marczali Henrik: *Egyetemes és nemzeti történelem*. Akadémiai Értesítő, 5. köt. (1894) 80–89.
- Marczali Henrik: *Történelemhamisítás?* Budapesti Szemle, 128. köt. (1906) 475–486.
- Mikó Imre: *Benkő József élete és munkái*. Századok, 2. évf. (1868) 44–46.
- Mikó Imre: *Előszó*. In: uő (szerk.): Erdélyi Történelmi Adatok. 1. köt. Kolozsvár: Ev. Ref. Főtanoda, 1855. I–IV.
- Mikó Imre: *Előszó*. In: uő (szerk.): Erdélyi Történelmi Adatok. 2. köt. Kolozsvár: Ev. Ref. Főtanoda, 1856. I–IV.
- Nagy Iván: *Lubellei és kisfaludy Liphay család nemzedékrendje és oklevelei*. Pest: Beimel és Kozma, 1858.
- Nagy Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. 12. köt. Pest: Ráth Mór, 1865.
- Pauler Gyula: *Dallos Miklós, győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai (1618–1626)*. Közrebo-csátják Frankl Vilmos és Ráth Károly Esztergom, 1867. Századok, 1. évf. (1867) 78–79.
- Pauler Gyula: *Báthory Gábor fejedelem története, írta Szilágyi Sándor*. Pest, 1867. Századok, 1. évf. (1867) 79–81.
- Pauler Gyula: *Pázmány Péter és kora*. Írta Frankl Vilmos. Századok, 2. évf. (1868) 433–440.
- Pauler Gyula: *Zrínyi Ilona életrajza*. Írta Horváth Mihály. Pest, 1869. Századok, 3. évf. (1869) 397–399.
- Pauler Gyula: *A Hóravilág Erdélyben, írta: Szilágyi Ferenc*. Századok, 5. évf. (1871) 272–274.
- Pauler Gyula: *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens, von Robert Roesler*. Lipcse 1871. Századok, 6. évf. (1872) 260–265.
- Révész Imre: *A történelmi bírálatról*. Magyar Akadémiai Értesítő, 2. köt. (1861) 3–30.
- Rómer Flóris: *A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat*. Győr: Sauerwein Géza, 1860.
- Salamon Ferenc: *A történelmi vizsgálatról*. Budapesti Szemle, 1. köt. (1873) 1–26.
- Széchen Antal: *Emlékbeszéd Budavár visszafoglalása kétszázados évfordulójának alkalmából*. Századok, 20. évf. (1886) 672–687.
- Széchen Antal: *Megnyitó beszéd az 1891. febr. 12-én tartott közgyűlésen*. Századok, 25. évf. (1891) 155–158.
- Szeremlei Császár Sámuel önéletrajza 1839–1912*. In: Kovács István – Kruzsliz István Gábor – Szigeti János (szerk.): Szeremlei Sámuel emlékezete. (Vásárhelyi Téka 7.) Hódmezővásárhely: Hódmező-vásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 1994. 27–78.

- Szilágyi Sándor: *A szerkesztő előszava*. In: Márki Sándor – Beksics Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. (A magyar nemzet története X.) Budapest: Athenaeum, 1898. VIII–XII.
- Szontagh Gusztáv: *Eszmecegere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal*. Új Magyar Múzeum, 1. évf. (1850–1851) 1. köt. 663–695.
- Tárca*. Századok, 30. évf. (1896) 675.
- Wenzel Gusztáv: *Magyar történelem, vagyis történetkutatás, történettudás, és történetírás Magyarországon*. Kelet népe. Magyar irodalmi csarnok és időszakos szemle. 1. évf. (1856) 2. köt. 134–146., 223–244.

A Hon, 1875, 1877, 1881, 1882
 Alkotmány, 1902
 Az Ország tükre, 1862
 Az Ujság, 1906
 Borszem Jankó, 1874
 Budapesti Hírlap, 1885, 1894, 1898, 1901, 1906, 1911, 1918
 Budapesti Közlöny, 1867, 1869
 Budapesti Napló, 1898, 1904
 Ellenőr, 1874, 1877
 Fővárosi Lapok, 1894
 Kakas Márton, 1898, 1906
 Literariai csarnok, 1840
 Magyar Hírlap, 1898
 Magyar Nemzet, 1940
 Magyar Polgár, 1879, 1898
 Magyar Ujság, 1873, 1898, 1906
 Nefelejts, 1859
 Nemzet, 1885, 1889, 1891
 Pesti Hírlap, 1885, 1898, 1898, 1906
 Pesti Napló, 1852, 1853, 1855, 1858, 1864, 1868, 1870, 1882, 1885, 1898, 1899, 1906
 Vasárnapi Ujság, 1878, 1879, 1885, 1898

Szakirodalom

- Arendt, Hannah: *A történelem fogalma. Ókori és modern*. In: uó: *Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Ford.: Módos Magdolna. Budapest: Osiris Kiadó – Readers International, 1995. 49–99.
- Baár, Monika: *Historians and Nationalism. East Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Ford.: Tomka Miklós. Budapest: József Műhely, 1998.
- Berger, Stefan: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Berger, Stefan: *Történetírás és közéleti szerepvállalás – egy szimbiotikus kapcsolat*. *Aetas*, 34. évf. (2019) 2. sz. 142–162.
- Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin: *Apologies for the nation-state in Western Europe since 1800*. In: Berger, Stefan – Donovan, Mark – Passmore, Kevin (eds.): *Writing National Histories. Western Europe since 1800*. London – New York: Routledge, 1999. 3–14.
- Breisach, Ernst: *Historiográfia*. (Osiris Tankönyvek) Budapest: Osiris, 2004.
- Domanovszky Sándor: *Gyászbeszéd Károlyi Árpád ravatalánál*. *Századok*, 74. évf. (1940) 357–359.
- Halász Gábor: *Magyar századvég*. *Nyugat*, 30. évf. (1937) 11. sz. 303–324.
- Fekete Gézáné: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai II. 1859–1900*. Budapest: MTA, 2000.

- Flegler Sándor: *A magyar történetírás történelme*. Sayous Eduard: *A magyar történetírás kútforrásai*. Ford.: ifj. Szinnyei József. Budapest: Franklin-Társulat, 1895.
- Fráter Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése 1854–1949*. Budapest: MTA, 1966.
- Istványi Géza: *Szellemtörténet, neopozitívizmus, új történelmi realizmus*. *Protestáns Szemle*, 47. évf. (1938) 3. sz. 118–124.
- Koselleck, Reinhart: *Nézőpontfüggőség és időbeliség. A történelmi világ historiográfiai feltáráshoz*. In: uő: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. (Circus Maximus) Budapest: Atlantisz, 2003. 201–237. Fordította: Hidas Zoltán.
- Lajtai L. László: *A filozófia, az irodalom, valamint a pozitívista tudományosság szíriénhangjai és a történelmi diszciplína intézményesülése a XIX. századi Franciaországban. Bevezető*. In: uő (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történelmi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007. 11–57.
- László Andor: *A tíz szobor. Ferenc József 1897. szeptemberi 25-i kézírata*. *Valóság*, 64. évf. (2021) 1. sz. 18–37.
- Liotard, Jean-François: *Széljegyzetek az elbeszélésekhez*. In: Jürgen Habermas – Jean-François Lyotard – Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. (Horror Metaphysicae) Budapest: Századvég Kiadó, 1993. 146–150.
- Noiriel, Gérard: *A történetírás „válsága.” Elméletek, irányzatok és viták a történelemtől tudománnyá válásától napjainkig*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2001.
- Norwick, Peter: *That noble dream. The “objectivity question” and the American historical profession*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történet-szemlélet a magyar történetírásban I. A pozitívista történet-szemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945*. (Tudománytörténeti Tanulmányok 6.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történet-szemlélet a magyar történetírásban II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*. (Tudománytörténeti Tanulmányok 6.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- R. Várkonyi Ágnes: *Szabó Károly történetírása és a nagykőrösi műhely*. In: Orosz István – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. Budapest: Korona Kiadó, 1994. 345–360.
- Rüsen, Jörn: *Rhetoric and Aesthetics of History. Leopold von Ranke*. In: uő: *Narration—Interpretation—Orientation*. New York – Oxford: Berghahn, 2005. 41–57.
- S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005. 52–56.
- Schama, Simon: *Polgártársak*. Ford.: M. Nagy Miklós. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2001.
- Smith, Anthony D.: *Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés*. *Café Babel*, 6. évf. (1996) 19. sz. 11–25.
- Szekfü Gyula: *Egy hetvenéves történetíró (Károlyi Árpád)*. *Napkelet*, 1. évf. (1923) 8. sz. 786–789.